

PRAŽSKÝ LITERÁRNÍ FENOMÉN V SYSTÉMU MEZILITERÁRNÍCH SPOLEČENSTVÍ

Květa Hyršlová

Praha jako ostrov. Jako skleník. Jako šifra. Jako Fata Morgana. Pražský kruh. Pražská škola. Mimořádně bohatá literatura předmětu. Přesto kladu otázku: Nelze se tomuto - literárněhistoricky mnohonásobně podanému - jevu přiblížit jinak a víc, jestliže ho začleníme do kontextu? Jestliže onen pražský literární fenomén konce a počátku století¹ pojmem jako předmět šetření literárně srovnávacího?

V poslední době jsou i v naší literární vědě patrné snahy o to překonat tradiční koncepce literární komparistiky, která spočívala v soustřeďování empirických poznatků ze vzájemného srovnávání podobných a odlišných literárních jevů, a která svůj předmět vymezovala pomocí binární opozice mezi oblastí geneticko- kontaktovou a typologickou. Nyní se metodologické úsilí zaměřuje na novou formulaci předmětů a cílů výzkumu - mám na mysli teorii meziliterárního procesu.¹

Uplatňování meziliterárních souvislostí se zatím, pravda, vyskytuje spíše jen v pracích teoreticko-metodologické povahy, mám však zato, že by se tento zřetel postupně měl stát organickou složkou literárněhistorické metody, východiskem hodnotících úsudků a zevšeobecnění. Vždyť dialektická symbióza meziliterárních a národních souvislostí literárních děl dnes patří k důležitým ukazatelům vyspělého myšlení o literatuře a růstu jeho univerzálnosti.

Využití tedy metodologické podněty výzkumu meziliterárnosti při práci s konkrétním materiálem je v dané chvíli nanejvýš organické. V případech, kdy se tak už stalo (v dílčích studiích při výzkumu literárních společenství, pro která je charakteristická bezprostřední intenzivní míra vývojové interakce), tam se prokázal pojem „osobitá meziliterární společenství“² jako produktivní a jako schopný překonat ono časté, jen niterné nahlížení jednotlivých národních literatur. (Je ovšem třeba chápat pojem meziliterárního společenství jako objektivně podmíněný z hlediska historického času, specifických kulturních podmínek a geografických souvislostí.)

Sama jsem si to už vyzkoušela v případě čtyř německy psaných literatur (NSR, NDR, Rakousko, německé Švýcarsko). Literární dějepisectví, zaměřené v nejširším slova smyslu ke komunikativnímu chápání literatury a zahrnující prvky literárního života a literární recepce stejně jako postihnutí literárního procesu v jeho propojení se sociální a politickou skutečností, se zatím věnovalo výzkumu a zobrazení těchto literatur jednotlivě, ale jejich etnickou příbuznost a společenství jazyka nelze přehlédnout. Při výzkumu těchto literatur vyvstávají otázky zásadní povahy, které nelze zodpovědět, aniž bychom použili metod srovnání. Ukazuje

se, že komplexu poválečných literatur německého jazyka neporozumíme, pokud je neuvedeme do vzájemného vztahu. Dovolte malý příklad.

I u nás dobře známá literární Skupina 47 sehrála v západoněmecké literatuře mimořádnou roli a byla s ní po určitý čas přímo ztotožňována. Pak se stalo, že v ní (a potažmo ve vývoji západoněmecké literatury vůbec) došlo nečekaně k velkému posunu. V letech bezprostředně poválečných se tato literatura vyznačovala střídmostí až strohostí, která byla pocíťována jako jediné adekvátní situaci. Hovořilo se dokonce o literatuře pustiny (Kahlschlagliteratur). Pak dochází k zřetelně paradigmatické proměně ve smyslu nového, intenzivního uvědomení si formy. Literatura získává na sebevědomí, znovu začínají platit hodnoty poetické. Čím se to stalo?

Souvisí to bezprostředně s působením autorů z Rakouska. Když se na poválečném literárním nebi objevila jména Paula Celana, Ingeborg Bachmannové, Ilse Aichingerové, znamenalo to - odborné kruhy se s tímto názorem vesměs ztotožňují - předěl ve vývoji poválečné německy psané literatury vůbec. Skrze tyto autory vstoupila kolem roku 1952 do akce velká tradice země hudby a lyriky, která má k dispozici jazyk vyspělý, zjemnělý kultury, subtilnost a rafinovanost výrazové formy, hudebnost jazyka, souhru formálně vybroušené a poeticky náročné myšlenky. Prostě: duchovní a kulturní dědictví Rakouska vyplnilo v tomto meziliterárním společenství německých literatur - v onom určitém historickém okamžiku - prázdné místo, které začalo být právě kolem roku 1952 pocíťováno jako prázdné.

Bylo by možno hovořit o dalších příkladech prolínání a dějiny poválečné německy psané literatury se těžko bez tohoto aspektu mohou obejít.

Podobně je tomu, soudím, u tématického okruhu, který sledujeme zde. Zabývala jsem se kdysi dávno a nyní opět postavou Franze Kafky a některých dalších osobností tohoto okruhu a vidím, že je nelze plně pochopit bez kontextového nadnárodního okruhu. Že je třeba vidět tento víceaspektový literární organismus jako určitou formu meziliterárního společenství.

V případě pražské německy psané literatury půjde o dvojitou (popřípadě trojitou) národní zařazenost, o vztah k dvěma meziliterárním společenství (jak to známe mj. z případu Švýcarska).

Je tu, za prvé, souvislost s literaturou německého jazyka v ostatních zemích německé jazykové oblasti, především v Rakousku (v užším smyslu slova) - i když existují i interakce jiného druhu (vzácný druh dialektické symbiózy shledáme u Pražana Kafky a Švýcara R. Walsera a pod.). Vazba Praha-Vídeň byla ovšem kvalitativně i kvantitativně jiného řádu.

(Lze např. vést linii od H. v. Hofmannsthal k Franzi Kafkovi,³ což myslím není příliš známé, lze mluvit o paralelách mezi „negativními utopiemi“ Alfreda Kubina a Franze Kafky atd.)

Ovšem prvek nejvíc sblížující mezi Prahou a Vídní je ona zvláštní zádumčivost literatury fin de siècle (Arthur Schnitzler nebo také Peter Altenber), která se v Praze jeví ještě prohloubeněji a precizněji. A to jak v literatuře psané německy, tak v literatuře psané česky.

A to už jsme u druhé komponenty onoho zmíněného dvojvztahu (interakce pražské literatury německého a českého jazyka).

Unikátní časoprostorové postavení Prahy způsobuje, že je zde předěl století, poloha na pomezí věků a světů vnímána na ostří nože. Permanentní přítomnost propasti, prožitek mizejícího světa (propadajícího se i ve své dosavadní vypravěčské podobě) je v Praze viditelnější, intenzivnější než kdekoli jinde.

Jesliže byl v prvním případě (tj. u vazby na meziliterární společenství německého jazyka) při všech existujících odlišnostech kulturnědějinných a státoporných (pomysleme jen na rozdíly mezi uspořádáním švýcarské konfederace, vilémovského Německa a c.k. monarchie) spolehlivým amalgamujícím faktorem společný literární jazyk, je zde oním markantním sjednocujícím momentem začleněnost do společné geograficko-topografické struktury (pro intenzitu interakce má topos hodnotu určující).

V topografickém uchopení Prahy se setkává Jiří Karásek ze Lvovic, Ladislav Klíma, Julius Zeyer, K.M. Čapek-Chod, Otakar Theer, Richard Weiner s Hugo Salusem, Franzem Heroldem, Oskarem Wienerem - ale i Gustavem Meyrinkem, Leo Perutzem, R.M. Rillem, Paulem Leppinem a Kafkou. Novoromantický román (L. Perutze, G. Meyrinka a dalších) a tzv. román ztracených iluzí. Vidění Prahy přelomu století (Zeyer, Čapek-Chod, Karásek, Sova aj.). Její přízračnost (jak o ní mluví Rilke), která není objektivní vlastností města, ale specifickou zkušeností senzibilizovaných umělců, kteří prožívají (ať je to Karásek nebo - a to především - pražští Němci) motiv vykořeněnosti, cizoty.

V pracech J. Karáska, J. Zeyera, stejně jako u Leppina, Perutze, Meyrinka a dalších, nabývají děsivé vidiny Prahy až apokalyptických rozměrů. Díla naplňují vize metropole, která se ocitla v smrtelné agonii. Postupné odhalování démonie Prahy u Klímy, Karáska, Leppina, Perutze a dalších provází často prožitek až mystického charakteru. *Zazděná okna*⁴ J. Karáska se stávají pro mnohé rozzářenými okny vnitřního zření, v jehož jasu lze rozpoznat tajemství věcí, tajemství především tohoto města. Magickou silou přitahují zdi Prahy, prostoupené temnými tajemstvími. Její přitažlivost je osudová, nemožnost vytrhnout se jejímu kouzlu trýznivá. Zkušenost - nelze žít s ní, ale ani bez ní - udělali stejně čeští jako němečtí autoři. Vzpomeňme jen na „matičku s drápy“ Franze Kafky, na „Fatu Morganu“ Franze Werfla a na další pražské autory s jejich zdařenými i nezdařenými pokusy uniknout čarovné moci Prahy.

Některé z mladších, zvláště zahraničních badatelů zaráží skutečnost, že se u lidí tak bytostně spojených s Prahou, jako byli pražští němečtí spisovatelé, tak často projevuje sklon soustředit se k tomu, co je v ní a na ní tak ohyzdné, ubohé, groteskní. Špína, bída, mizérie naplňují mnohé pražské romány počátku století.

A skutečně: o „deformovaném obraze Prahy“ mluví v jejich souvislosti Arne Novák a vehementně odsuzuje takový pohled. V článku, který napsal u příležitosti českého vydání Meyrinkova *Goléma* (pod názvem *Pražský román* 12. dubna 1917 ve *Venkovu*), se Arne Novák vyslovuje negativně nejen k umělecké hodnotě díla, ale především k tomu, že autor záměrně zkresluje realitu Prahy, nevidí, nechce vidět, že kolem „groteskního ostrova“ pražského ghetta bují zdravý, produktivní život mladého, zdravého národa. Jen čeští romanopisci, míní Arne Novák, jsou sto vytvořit pravdivý pražský román.

Na Novákův článek zareagoval v dopise příteli a překladateli Antonínu Mackovi (z dubna téhož roku) E. E. Kisch, který se cítil Novákovým strohým soudem osobně zasažen - mj. i jako autor díla z prostředí pražského podsvětí, *Pasák holek*. Namítá, že spisovatelé německého jazyka nemilují Prahu o nic méně než autoři čeští - a ne s menším talentem. Ale ani on ve své replice nemůže ignorovat skutečnost, že Praha Gustava Meyrinka a jemu blízkých spisovatelů je Praha vzdálená skutečnosti: mysteriozní, dubiózní, démonická, zabydlená znepokojivými, groteskními postavami, jedno jest- li českého nebo německého jazyka. Vlastně, čteme v některých novějších pracích k tomuto tématu, bylo třeba čekat na tak či onak neposunutý, v tradičním slova smyslu realistický obraz Prahy až na počátek 30. let (míněn je nejčastěji F. C. Weiskopf a jeho román *Převrat*, v originále *Slawenlied*).

To však je už jiná doba. Historický úsek, který my sledujeme - a pro který jsme, možná díky tomu, že sami stojíme před předělý století a tisíciletí, zvláštní měrou vnímaví, uzůsobení, disponovaní - tento historický úsek vytvářel specifické podmínky, které se pak promítaly do vztahu k Praze - a to jak u česky, tak u německy píšících umělců.

Existuje ovšem určitá celistvost v různorodosti při zpracování analogických témat v literatuře obou jazyků. Avšak shodnosti látkové nejsou tolik závažné. Důležitější je, podle mého názoru, že se tu potvrzuje: literatura psaná česky a literatura psaná německy se v tomto prosotru nejen dotýkaly, ale vzájemně se doplňovaly, dávaly a přijímaly podněty. Jejich kontext určují momenty integrační, ale stejně tak důležitá funkce tohoto vztahu je funkce diferenciační. Snad můžeme říci, že se tu v náznaku rýsuje nová kvalita národních vztahů: určitá tendence k vytváření vyšších duchovních celků, směřování k univerzalitě. K tomu ještě několik slov.

Praha, ležící v průsečíku marginálních zón velkých evropských kultur, představuje (do roku 1918 stejnou měrou pro české i německé občany a tvůrce) místo na okraji. A skutečně se také okrajovost, periférnost projevila - zvláště markantně v té německy psané literatuře, v níž se projevil sklon distancovat se od vnějších vlivů, zdůraznit svou výlučnost - která ve skutečnosti vyzněla jako sebou spokojený izolacionismus. To, co vzniklo, bylo v nejlepším případě muzeálním kouskem, ne-li panoptikem. Avšak současně vzešly z tohoto okrajového prostoru podněty, které daleko přesáhly rámec regionu: pražský literární fenomén konce a počátku století vstoupil do světového kontextu.

Jak si lze vůbec vysvětlit skutečnost, ptají se četní zahraniční badatelé, že na geograficky i historicky velmi omezeném prostoru mohla vyrůst tak významná kapitola světové literatury?

Mluví se o patnácti procentech německy mluvících obyvatel Prahy roku 1880, o pouhých sedm a půl procentech o deset let později. Mluví a píše se o pětadvaceti tisících německy mluvících občanů Prahy - oproti čtyřistadvaceti tisícům Čechů. O tom, že z počtu, který představuje počet obyvatel jednoho malého města, vzešel během krátké doby tak obrovský počet velkých spisovatelů (mezi nimi byl Rilke, Kafka, Werfel, Brod, Leppin, Meyrink, Perutz, Salus, Sommer, Urzidil, Kisch a další).

Proč, ptají se odborníci, mohlo v Praze vzniknout tak nápadně mnoho děl krásné literatury, zatímco díla vědecká (poukazují na Freuda, Krause, Loose, Herzla) vznikla povýtce ve Vídni? A odpovídají: v historické situaci, jak se utvářela pro Němce v Praze, a zvláště markantně pro židy mezi nimi, se životní nutností stala fikce. Pouze psaní a četba mohly poskytnout určitou kvalitu identity, kterou nebylo možno nabýt v žádné jiné sféře. A tak připadl literatuře úkol podepřít sociální identitu, která se stala nejistou.

Když už dávno přestaly platit německé předpisy rakouské byrokracie, nepřestaly platit německé spisy pražských autorů. Publikace měla přemoci izolaci, v tom byl podstatný motiv psaní.

Podíváme-li se na problém z hlediska systémovetopologického, zjistíme, že se zde skutečně to, co bylo tradičně považováno za handicap, stalo předností. Uzvařený prostor, enkláva předpokládá vždy nějaké centrum, na které se váže, anebo nějakou vyšší systémovou úroveň, v níž může přesáhnout svou osamocenost. V pražské enklávě bylo autorům německého jazyka možno realizovat hned několik typů vztahů: s bezprostředním okolím, s mateřským prostředím, s vyššími systémovými rovinami. Jaká byla skutečnost?

Ve svých největších zjevech čerpá pražská německá literatura z českého okolí, ale současně je překračuje - právě tak jako překračuje vazby na současnou německou a rakouskou literaturu, a plného projevu dochází až na úrovni evropské a světové. To, co se jevilo jako nevýhoda (ona uzavřenost prostoru), se stalo předností, neboť to působilo iniciačně na schopnost přesahovat sebe sama a dané hranice a navazovat systémové vazby vícerymi směry a na vícerych rovinách. Pražský literární fenomén konce a počátku století opravdu vstoupil do světového kontextu.

Tento fenomén se z dnešního pohledu jeví, odvažuji se říci závěrem, čím dál zřetelněji jako integrující faktor středoevropanství. Dáváme-li si dnes úkol nově a přesněji definovat pojem *střední Evropy*, budeme se muset tomuto pražskému fenoménu věnovat nadále, soustředěněji, cíleněji.

POZNÁMKY

- 1 Jejím inspirátorem a neúnavným organizátorem na tomto úseku literárněvědného bádání je Dionýz Ďurišin.
- 2 Viz stejnojmenná kolektivní práce, vedená D. Ďurišinem: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá*, Bratislava 1987.
- 3 Dvě rané Hofmannsthalovy povídky - *Das Märchen der 672. Nacht* z roku 1895 a *Reitersgeschichte* z roku 1899 - lze pokládat po stránce struktury a atmosféry za nejdůležitější předchůdce Kafkových povídek.
- 4 Jiří Karásek ze Lvovic, *Zazděná okna*. Sbíрка básní z roku 1894.